

REDACTIONEEL

Van de redactie

De redactie van het tijdschrift *Sociologie*, dat in 2005 ontstaan is uit een fusie van de tijdschriften (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift* en de *Sociologische Gids*, heeft op grond van de bevindingen van de commissie-Baud, gerapporteerd in *Draaien om de werkelijkheid: Rapport over het antropologisch werk van prof. em. M.M.G. Bax* (2013) besloten de artikelen die Bax publiceerde in beide tijdschriften over de casussen Neerdonk en Medjugorje terug te trekken.

Over de casus 'Neerdonk' en het onderzoek in Brabant (1974-1989) van Bax oordeelt de commissie onder meer 'dat het onverantwoord en wetenschappelijk niet aanvaardbaar is om informatie van één sleutelinformant, die expliciet personen, plaatsen en gebeurtenissen heeft veranderd [...] als "waarheid" te presenteren' (Baud 2013: 19). Volgens de commissie 'kan zijn werkwijze als misleidend en wetenschappelijk wangedrag worden bestempeld. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat Bax (grote delen van) het in zijn oratie opgetekende verhaal zelf samengesteld heeft' (ibid.: 20). Voorts constateert de commissie 'dat de empirische onderbouwing van het onderzoek van Bax in Brabant in het algemeen zowel misleidend, slordig als ethisch discutabel is' (ibid.).

Ten aanzien van de casus Medjugorje stelt de commissie 'grote vraagtekens bij de aard en de verantwoording van het veldwerk van Bax. Zij begrijpt de frustratie van lokale wetenschappers die zich beklagen dat zijn werk niet te controleren valt. Het is hierbij opvallend dat de commissie geen collega's of promovendi van Bax heeft gevonden die meer wisten te vertellen over het veldwerk of met wie Bax in het veld is geweest' (Baud 2013: 26). Met betrekking tot de 'kleine oorlog' in Medjugorje constateert de commissie dat Bax nu zelf erkent dat 'de getallen die hij noemde onjuist zijn' (ibid.: 27). Verder constateert de commissie dat 'De Boer en Jolić niet alleen een aantal andere aantoonbare onjuistheden [hebben] aangewezen in het relaas van Bax, maar ook onwaarschijnlijke interpretaties. Net als in zijn Brabants werk worden deze interpretaties door Bax met grote stelligheid als feiten gepresenteerd, terwijl in de gesprekken die de commissie met hem had, veelvuldig bleek dat het om assumpties of moeilijk te bewijzen interpretaties ging' (ibid.). Er is volgens de commissie sprake van 'slordige of misleidende methodes of interpretaties' (ibid.).

Alhoewel de commissie aangeeft 'onvoldoende bewijs' te hebben gevonden 'om deze in veel opzichten laakbare handelswijze te kunnen kwalificeren als wetenschapsfraude' (Baud 2013: 41) is het oordeel van de commissie over de casussen Neerdonk en Medjugorje voldoende reden voor de redactie van *Sociologie* om de negen respectievelijk twee artikelen die zijn verschenen in het (*Amsterdams*) *Sociologisch Tijdschrift* en de *Sociologische Gids* over de betreffende casussen terug te trekken. Het gaat om de volgende artikelen:

1984 'Officieel geloof' en 'volks geloof' in Noord-Brabant; veranderingen in opvattingen en gedragingen als uitdrukking van rivaliserende clericale regimes	<i>Sociologisch Tijdschrift</i> , 10: 621-647.
1985 Opstand op de Lindenburg; monastieke machtsverhoudingen in een ontwikkelingsperspectief	<i>Sociologische Gids</i> , 32(3): 178-195.
1987 Maria-verschijningen in Medjugorje: rivaliserende religieuze regimes en staatsvorming	<i>Sociologisch Tijdschrift</i> , 14(2): 195-223.
1989 De zieners van Medjugorje: professionalisering en beheersingsproblemen in een Joegoslavisch bedevaartscentrum	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 16(1): 3-19.
1990 Vrouwengekte in Medjugorje: duivelsterreur en pelgrimsdwang in een Joegoslavisch bedevaartsoord	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 17(1): 29-46.
1990 Religieus cliëntelisme in een Joegoslavische boerengemeenschap	<i>Sociologische Gids</i> , 37(2).
1991 De heiligen van Gomila: geloof en geweld in een Joegoslavische boerensamenleving	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 17(4): 111-138.
1992 Hoe de berg heilig werd: de politiek van sacralisering in een Joegoslavische gemeenschap	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 18(4): 3-23.
1993 Medjugorjes kleine oorlog: barbarisering in een Bosnische bedevaartplaats	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 20(1): 3-26.
1996 De doden van Surmanci: de lokale bronnen van 'de oorlog' in Bosnië-Herzegovina	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 23(2): 316-330.
1998 Maria en de mijnenwerpers van Medjugorje: de dynamiek van etnische zuivering in ruraal Bosnië-Herzegovina	<i>Amsterdams Sociologisch Tijdschrift</i> , 25(3): 371-394.

Medjugorjes kleine oorlog

Barbarisering in een Bosnische bedevaartplaats*

'We do not fully understand (...) the conditions under which a civilizing process moves (...) into "reverse gear".' (Dunning 1988, 243)

'Civilized conduct takes a long time to construct but can be destroyed rather quickly.' (Mennell 1989, 248)

'If in a society dominant trends can be observed tending in a certain direction, we are always well advised to look for countervailing trends as well.' (Goudsblom 1989, 84)

In de vroege morgen van 27 mei 1992 ontwaarde Ljerka Sivric een gruwelijk schouwspel op het aangrenzende erf van haar vaders broer Djure. Drie menselijke lichamen, met de voeten vastgebonden aan een buis en de armen op de rug, hingen tot aan de schouders in het gedeeltelijk vernielde waterreservoir. Djure Sivric en zijn twee volwassen zoons Ante en Djure waren op wrede wijze omgebracht. Ruim twee weken eerder, in de nacht van 10 op 11 mei, had zich een soortgelijk drama voltrokken op het erf van Siro Barbaric. Iemand had er de bejaarde ouders van Siro aangetroffen, bungelend aan de moerbeiboom voor hun huis, met opengesneden hals en afgehakte handen. Dit zijn slechts twee van een lange reeks gewelddadigheden die sinds de nazomer van 1991 het leven heeft beheerst in het bedevaartscentrum van Medjugorje, gelegen in het zuidwesten

* Dit artikel is gebaseerd op bronnenstudie en veldwerk. Van 1985 tot en met 1991 verbleef ik jaarlijks enige tijd in het onderzoeksgebied. Ook in 1992, toen Bosnië-Herzegovina formeel in oorlog verkeerde, heb ik het gebied kunnen bezoeken. Tegen het einde van datzelfde jaar heb ik enige tijd doorgebracht in Duitsland bij twee groepen families uit Medjugorje: segmenten van clans die elkaar naar het leven hadden gestaan en voor elkaar waren gevluht. De gegevens voor de volgende beschrijving, waarin pseudoniemen worden gebruikt, zijn naast persoonlijke observatie vooral ontleend aan uitvoerige gesprekken met deze groepen mensen, die op de hoogte zijn van elkaars verblijfplaatsen. Ik dank mijn informanten in Bosnië-Herzegovina en elders in Europa voor hun hulp, bescherming en gastvrijheid. Voor commentaar en suggesties ben ik dank verschuldigd aan: Han Belt, Karin Bijker, Ger Duijzings, Caroline Hanken, Daan Meijers, Leonard Orec, Erika Revesz, Jaan Sjaarda, Fred Spier, Sjef Vissers, Kitty Verrips en haar mede-redactieleden. Natuurlijk ben ik alleen verantwoordelijk voor de inhoud van dit stuk.

van de voormalige deelrepubliek Bosnië-Herzegovina. In hoog tempo heeft zich tussen de bewoners onderling een 'geweldsspiraal' ontwikkeld. Eerst moesten alleen eigendommen het ontgelden, later waren ook mensenlevens in het geding. Begin juli 1992, toen het Kroatische leger de vrede aan de bevolking van het westelijk deel van Herzegovina oplegde, kwam er een einde aan dat lokale geweld. Maar Medjugorje 'kleine oorlog', *mali rat* zoals de bewoners zeggen, had zijn tol geëist.¹ Van de ongeveer 3000 inwoners waren er volgens globale ramingen meer dan 140 gedood, 60 vermist en ongeveer 600 gevlucht, terwijl een aantal gebouwen geheel of gedeeltelijk was verwoest.²

Vanwaar die barbarisering? Hoe is het mogelijk dat dorpsgenoten, na tien jaar bewind van de Maagd Maria, aldaar Koningin van de Vrede genoemd, ertoe overgaan elkaar af te slachten? Norbert Elias heeft er op gewezen dat het stellen van dergelijke vragen ons licht op het verkeerde been zet. Voor een beter begrip van barbarisering dient men volgens hem te beginnen met het onderzoek van civilisering. Als uitgangspunt is dit nuttig. Immers, vanuit dit perspectief kunnen de voorwaarden voor barbariseringsprocessen verduidelijkt worden. Maar meer dan een uitgangspunt is het niet, want het reikt ons geen instrumenten aan voor het inzichtelijk maken van barbariseringsprocessen *zelf*, van hun eigen dynamiek en hun ontwikkelingsstructuur. In Elias' werk is de aandacht primair gericht op civilise-

¹ *Mali rat* is de in deze regio gebezigde uitdrukking voor kleine, vaak lokale gewelddadige operaties zoals men die vanouds in deze streek kent: gecompliceerde (bloed-)wraakacties, waarbij soms hele families worden gedood of verdreven; overvallen en plunderingen uit naburige dorpen, van rondtrekkende gewapende groepjes mannen of van andere betrekkelijk kleine en niet-formele geweldsformaties. *Mali rat* kan volgens informanten het gevolg zijn van een grote, georganiseerde oorlog, maar wordt daar niet mee gelijkgesteld. De Tweede Wereldoorlog en ook de recente oorlogshandelingen in Kroatië tussen secties van het voormalige federale leger, vormden aanleiding tot talrijke lokale geweldsrupties in Bosnië-Herzegovina. Toen de 'grote' oorlog tussen de 'echte' legers bij Sarajevo en andere steden losbrandde (april 1992), werden die lokale vetes opnieuw geactiveerd. Heden ten dage zijn de kleine, lokale en de grote oorlogen nauw met elkaar verweven geraakt; ze vormen voor een niet gering deel elkaars dynamiek en elkaars *raison d'être*. *Mali rat* hangt samen met een fase van staatsontwikkeling, kenmerkend voor dit deel van voormalig Joegoslavië, waarin het geweldsmonopolie nog weinig effectief is gevestigd op centraal plan.

² Meer dan globale ramingen kan ik niet geven. De bevolkingsadministratie in Citluk is vernietigd, hetgeen algemeen wordt beschouwd als onderdeel van een oorlogsstrategie die gericht is op de vernietiging van territoriale aanspraken van bepaalde bevolkingsgroepen. De parochie van Medjugorje heeft ook een bevolkingsadministratie, maar er wordt beweerd dat ook die is vernietigd.

ring, terwijl barbarisering beschouwd lijkt te worden als weinig meer dan een tijdelijke afwijking van het 'normale'.³ Op dit punt lijkt Elias overeenkomst te vertonen met de structureel-functionalist, die hij bij herhaling een eenzijdige preoccupatie met 'structuur' onder verwaarlozing van 'verandering' heeft verweten.

Dit artikel exploreert barbarisering als een relatief autonoom proces, dat in wetenschappelijk opzicht op voet van gelijkheid verkeert met civilisering en in samenhang daarmee bestudeerd dient te worden. Daarnaast geeft het een systematische beschrijving van een lokale episode uit het oorlogsproces in het hart van het voormalige Joegoslavië, dat dikwijls wordt afgedaan met kwalificaties als 'bizar' en 'zinloos'.

Civilisering: de wording van een broos vernis

'Hier wordt het mes niet bot en de (geweer-)loop niet roestig', aldus vatte een oude man zijn historische beschouwing over de streek samen. Hij was niet verbaasd over het hedendaagse geweld in de regio; dat maakte deel uit van een oude traditie van oorlog en wraak.

Die lange traditie van geweld heeft in niet geringe mate te maken met geopolitieke omstandigheden. Grote delen van voormalig Joegoslavië vormden tot voor kort vrijwel doorlopend betwist grensgebied van machtige rijken en andere politieke machtsblokken.⁴ Bijna 500 jaar, tot ver in de 19e eeuw, was het een speelbal in een machtsstrijd vooral tussen Oostenrijkers en Hongaren enerzijds en Ottomanen anderzijds. Daarna werd het verscheurd door Italianen en Duitsers

³ 'Man fragt gewöhnlich, wie ist es möglich, dass Menschen innerhalb einer Gesellschaft andere schlagen oder erschlagen, dass sie z.B. Terroristen oder Terroristinnen werden. Es wäre sachgerechter und so auch fruchtbarer, wenn man die Frage anders stellte. Sie sollte lauten: Wie ist es möglich, dass so viele Menschen normalerweise friedlich miteinander leben können, ohne Furcht, von Stärkeren ge- oder erschlagen zu werden - so friedlich, wie das in den grossen Staatsgesellschaften Europas, Amerikas, Chinas oder Russlands in unseren Tagen gewöhnlich der Fall ist. Man übersieht heute allzu leicht, dass noch nie in der Entwicklung der Menschheit so viele Menschen, Millionen von Menschen, so relativ friedlich, d.h. unter weitgehender Ausschaltung physischer Attacken, miteinander gelebt haben wie in den grossen Staaten und Städten unserer Tage' (Elias 1989, 226-227). Jonathan Haas ontwikkelde een soortgelijke gedachte in zijn boek *The Anthropology of War* (1990).

⁴ Over verschuivende invloedssferen aan de periferieën van imperia en het voorkomen van eigenrichting en lokale formaties, zie Boehm 1985. Vergelijk ook Seers et al. 1979.

aan de ene kant, en Russen en Geallieerden aan de andere kant. En na de Tweede Wereldoorlog, tot het einde van de Koude Oorlog, dreven het kapitalistische Westen en het communistische Oosten een diepe wig in de Joegoslavische samenleving (cf. Alexander 1979, Jelavich 1990). Die machten hebben niet alleen de ontwikkeling van een stabiele staat met een effectief centraal beheersingsapparaat van de fysieke geweldsmiddelen ernstig bemoeilijkt, ook hebben ze de voorwaarden geschapen voor de ontplooiing van het nationalisme en de groei van etnische antagonismen (Banac 1984, Cole 1981, A. Djilas 1985, 1991, Ramet 1985, Simic 1991).

Deze ontwikkelingen zijn bij uitstek te traceren in het centrale deel van vroeger Joegoslavië, de voormalige deelrepubliek Bosnië-Herzegovina. Meer dan 400 jaar oorlog tussen het Osmaanse en het Habsburgse Rijk maakte van dat gebied een etnische lappendeken. Grote stromen Serven uit het Zuidoosten vluchtten de Bosnische landen in en vestigden zich vooral in de minder vruchtbare streken (Krajina). Bevolkingsdruk en avonturisme deden Kroaten (vooral uit de ruige Dalmatische bergen) zuidoostwaards trekken. Talrijke groepen 'opportunisten' bekeerden zich tot de Islam en legden daarmee de basis voor de derde etnische groep, de Moslims (Koljevic 1980, A. Djilas 1991).⁵ Mede als reactie op het dikwijls harde Osmaanse bewind vormde zich in het woeste en onherbergzame Herzegovina een traditie van kleinschalig gewelddadig verzet: guerilla's van *hajduci*, *ustasi* en *cetnici*.⁶ Clusters van zulke verzetsgroepen bemoeilijkten een duurzame pacificatie en hun onderlinge rivaliteit bevorderde binnen- en tussendorpse wraak- en vergeldingsacties (Jelavich 1990, Koljevic 1980, Dedijer 1974, Soldo 1964, Vego 1981). Alleen rooms-katholieke geestelijken wisten dankzij hun strategische positie ten opzichte van de bevolking in een aantal plaatsen, waaronder Medjugorje, het geweld tijdelijk te temperen (Bax 1991, 1992).

De ondergang van de Ottomaanse en de Habsburgse grootmachten (in respectievelijk 1912 en 1918) bracht geen einde aan die vormen van kleinschalig geweld en eigenrichting. Integendeel, sinds de vestiging van het Koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen in 1918 (in 1929 omgedoopt tot het Koninkrijk Joegoslavië) zijn ze een integraal bestanddeel gaan vormen - verhuld of openlijk - van de

⁵ Deze bevolkingsgroep speelt geen rol in het verdere van dit betoog.

⁶ Aleksa Djilas (1991) wijst er op dat deze termen verwijzen naar kleine, paramilitaire groepen waarvan voor het eerst melding wordt gemaakt in de begintijd van de Turkse overheersing.

omgang tussen de belangrijkste bevolkingsgroepen, de Serven en de Kroaten (Banac 1984, Ramet 1985).

Het Servische en Kroatische nationale bewustzijn gaat volgens gevestigde opvattingen tenminste terug tot de Middeleeuwen. Elk van de bevolkingsgroepen vormde toen een zelfstandig koninkrijk; delen daarvan zijn thans onderling betwist gebied (Simic 1991). Vreemde overheersing maakte een einde aan de politieke zelfstandigheid, maar religie (voor de Serven de servische orthodoxie, voor de Kroaten het katholicisme) is steeds een belangrijk identificatie- en onderscheidingsmiddel gebleven (Ramet 1984, Rathfelder 1992, Rusinow 1982).

Met de vereniging van Serven en Kroaten in het koninkrijk Joegoslavië transformeerden die oude onderscheidingen in snel verscherpende etnische tegenstellingen die spoedig vrijwel het gehele politieke toneel gingen beheersen. Ieder van de partijen was ervan overtuigd dat de ander uit was op volledige overheersing. Zeker aanvankelijk had het Kroatische bevolkingsdeel de meeste reden tot beduchtheid. De koning van het nieuwe rijk was een Serviër, de Serven waren veruit de grootste bevolkingsgroep en ze bezetten vrijwel alle belangrijke posten in de regering, de bureaucratie, het leger, de politie, en zij bevoordeelden hun volksgenoten op alle fronten (Djilas 1991). Dit wakkerde nationalistische gevoelens aan en vooral in de etnisch gemengde gebieden liepen de spanningen hoog op - Bosnië-Herzegovina voorop. De Servische overheersing aldaar werd gekenmerkt door brute willekeur jegens de Kroaten, wier politieke leiders en hun lokale vertegenwoordigers gevangen werden genomen en afgevoerd. Op hun beurt organiseerden Kroaten gewapende groepjes, *Ustasi* genoemd, die Servische leiders ontvoerden en niet zelden ombrachten. Beide partijen maakten korte metten met verklikkers (Banac 1984, Jelic-Butic 1983, A. Djilas 1991, Copic 1963, Krizman 1980, 1983, Starcevic 1941). Weldra was dit etnisch gemengde gebied, waar de grenzen soms dwars door de dorpen heen liepen, veranderd in een 'complex van slangenkuilen, verbonden door moord, doodslag, vernieling en verraad' (Soldo 1964).

Toen de spanningen oversloegen naar andere gebieden en het land onbestuurbaar raakte, stelde de koning het parlement buiten werking en voerde hij een waar schrikbewind door. Alle oppositie werd hardhandig onderdrukt door groepjes *Cetnici*, een los georganiseerde hulpafdeling van de staatspolitie, bestaande uit Serven die rovend en plunderend door de Kroatische gebieden trokken. Hun optreden, dat ik elders uitvoerig voor Medjugorje en omstreken heb behandeld (Bax 1991), riep soortgelijk gedrag op onder de Kroaten van vooral

Zuid- en West-Herzegovina. In die onherbergzame landstreek, met zijn ruwe en vechtlustige bevolking, schoten de *Ustasa*-groepen als paddestoelen uit de grond.⁷ In kleine guerilla-eenheden terroriseerden ze de daar wonende Servische gemeenschappen (Krizman 1980, Jelic-Butic 1986, Tomasevich 1975).

De Tweede Wereldoorlog verdiepte de kloof van wederzijdse haat nog verder en deed het onderlinge geweld uitgroeien tot bijna ongekende proporties. Met hulp van de Asmogendheden werd de Onafhankelijke Staat Kroatië opgericht; Bosnië-Herzegovina maakte daar deel van uit. Met behulp van de wrede en vechtlustige *Ustasa*-organisatie streefde deze staat ernaar Kroatië, Bosnië en Herzegovina te zuiveren van alle Servische elementen. De Serven in die gebieden zochten hulp en versterking bij de *Cetnici*, die na de Duitse demobilisatie van het Joegoslavische leger massaal ondergronds waren gegaan. Bosnië-Herzegovina werd één groot slagveld, waar de guerilla's het niet alleen op elkaar maar ook en vooral op elkaars nederzettingen en bevolkingsgroepen hadden gemunt, die ze massaal en op de gruwelijkste manieren mishandelden, verminkten en afmaakten (Copic 1963, Anonymus 1986, Jelic 1978, A. Djilas 1991, M. Djilas 1980).

In die tijd verloor het Kroatische *Ustasa*-bolwerk Medjugorje bijna de helft van zijn bevolking. Het dorp leed daarnaast grote materiële schade: bijna alle vee werd gedood of meegenomen, veel huizen werden vernield, evenals de gewassen op de velden (Macek 1957, Craig 1988, Bax 1991).

Spoedig betrad een derde, mogelijk nog wredere partij het oorlogstoneel: de Partizanen onder leiding van Tito. Deze communistische leider wist met zijn gevreesde en later vermaard geworden guerillaleger de overhand te krijgen, mede door de verliezende *Cetnici* te incorporeren. In 1943 stichtte hij, geholpen door de Geallieerden en de Russen, op Bosnische bodem een nieuwe Joegoslavische staat (Parin 1991, M. Djilas 1980, 1983). Onder Tito werd een moderne politiek-bestuurlijke en juridische organisatie opgebouwd, waarmee formeel een einde kwam aan het etnische geweld en de persoonlijke afrekeningen. Eenheid en Broederschap vormde het devies van een nieuwe orde, gericht op economische en algehele maatschappelijke modernisering naar socialistisch model. Dankzij een uiterst effectief repressie-apparaat heeft de overheid deze fictie jarenlang als werkelijkheid voor de buitenwereld overeind kunnen houden. Maar achter

⁷ 'Mars must be more hospitable than western Hercegovina and it is hard to imagine anybody wanting to conquer it....'(Glenny 1992, 155)

een communistische façade leefden de oude tegenstellingen en antagonismen onverminderd voort, alhoewel de openlijke gewelddadigheden afnamen.

Zuidwestelijk Hercegovina, de regionale focus van dit artikel, werd weliswaar gezuiverd van zijn zeer talrijke *Ustasi*, maar hun verwanten bleven tweederangs burgers: ze werden geweerd uit de heersende communistische partij en hadden daardoor de facto geen rechten of kansen op overheidsfaciliteiten. De Serven in de regio, daarentegen, hadden het in alle sectoren voor het zeggen. Als ex-Partizanen, of nazaten van hen, beheersten zij de communistische partij, het openbaar bestuur, de politie, het leger, de bureaucratie en de talrijke moderne overheidsondernemingen (Vego 1981, Djilas 1991). Serven in de regio bedienden zich voor het bereiken van hun doelen van wettelijke middelen en mogelijkheden; Kroaten waren gedwongen hun toevlucht te nemen tot de oude vormen van zelfbeschikking en eigenrichting. In het formele, juridische en politieke discours bestonden ook geen Kroaten, alleen 'criminelen', 'subversieve elementen', 'reactionaire krachten'. In het verborgen discours van de gedomineerde Kroaten daarentegen werden de opposenten steeds aangeduid als *Srbi* of *Cetnici*. Aldus droegen formele regels op verholde wijze bij tot het systematisch uitschakelen van de Kroatische opponent - een etnische zuivering avant la lettre (M. Djilas 1977, 1983).⁸

Het dunne vernis van de 'nieuwe orde' begon geleidelijk weg te slijten. Gedreven door de omstandigheden vormden zich in het begin van de jaren zeventig in Bosnië en Hercegovina groepjes gewapende jongemannen - *Ustasi* noemden ze zich - die het gemunt hadden op overheidsinstellingen, de talrijke wapendepôts in de regio, partijfunctionarissen en door Serven gedomineerde dorpen (Hofwiler 1992, Gelhard 1992, Soldo n.d.) Ook in Medjugorje vormde zich zo'n *Ustasa*-cel die volgens informanten in de late jaren zeventig was opgenomen in een regionaal netwerk dat enkele duizenden mannen omvatte. Deze 'uit het kapitalistische Westen afkomstige georganiseerde misdaad', zo heette het in kringen van de regionale overheid, was in feite een reactie op de rechteloosheid van de Kroaten. Een antwoord van de tegenpartij liet niet lang op zich wachten. Vooral in de kleinere steden en de dorpen, waar de overheid niet zo nadrukke-

⁸ Pas in de late jaren tachtig, na de teruggang van het Communisme in Joegoslavië, kwam er aarzelend enige openheid over het bewind van de Partizanen en de Communisten. Aleksa Djilas (1991) vermeldt nog met grote reserves de namen van enkele auteurs. Heden ten dage is er geen sprake meer van openhartigheid onder de schrijvers in voormalig Joegoslavië.

lijk aanwezig was, vormden zich burgerwachten (door hun opposenten als *Cetnici* aangemerkt). Er ontwikkelde zich een kat-en-muis-spel tussen groepjes *Ustasi* enerzijds en Servische burgerwachten, soms geholpen door het wettige gezag, anderzijds (Soldo n.d.).⁹

Weer begon zich een geweldsgolf in de regio op te bouwen, maar ditmaal volgde er een tegenbeweging van een geheel andere orde. Het centrum daarvan was Medjugorje, een onbeduidend boerendorp, gelegen in een zo schraal deel van Hercegovina dat er volgens zeggen alleen maar slangen, stenen en *Ustasi* kunnen gedijen.¹⁰ In dat dorp had een al eeuwen slepende kerkelijke strijd, tussen Franciscaner paters en bisdomgeestelijken, om de parochiële beheersing van het bisdom Mostar-Duvno voorlopig zijn beslag gekregen (cf. Bax 1987, 1991). Maria, de Moeder Gods, had bij monde van zes jonge dorpelingen de Franciscanen in het gelijk gesteld. Dezen mochten de parochies blijven bedienen, en de bisschop diende zich bij Maria's

⁹ Bosnië-Hercegovina stond tot voor kort bekend als de republiek met de grootste wapendichtheid en het meest omvangrijke militaire arsenaal van heel Joegoslavië. Er waren talrijke munitie- en wapenfabrieken; voorts fabrieken voor tanks, pantserwagens, kanonnen, militaire vliegtuigen en raketten; en in bijna elk dorp en iedere stad waren munitie- en wapenopslagplaatsen (Wiener 1986). Deze concentratie had verschillende oorzaken. Na de Tweede Wereldoorlog besloot de regering-Tito de militaire industrieën langs de grenzen van Joegoslavië naar een veiliger binnengebied te verplaatsen. De republiek Bosnië-Hercegovina met zijn dichte bossen en weinig toegankelijke bergdalen werd geschikt geacht als militair arsenaal voor de federale staat. De aanwezigheid van kolen en erts in de bodem bevorderde de verdere expansie van de militaire industrie. Als reactie op de Russische interventie in Tsjecho-Slowakije (1968) besloot Tito in 1969 tot het organiseren van volksmilities, waardoor in oorlogstijd een totale bevolkingsmobilisatie mogelijk was. Met dat doel werd de *Teritorialna Odbrana* (Territoriale Verdediging, T.O. afgekort) opgezet, die het reguliere leger moest ondersteunen maar ook geheel zelfstandig kon opereren. Voor dat doel werden in bijna alle dorpen en steden wapen- en munitiedepôts gebouwd, die onder toezicht kwamen van lokale milities, waar alle volwassenen - mannen en vrouwen - bij betrokken waren. Elke lokale gemeenschap kon aldus als betrekkelijk autonome paramilitaire eenheid fungeren. Hoewel bedoeld om één reusachtig Joegoslavische militaire vuist te maken, droeg deze opzet de mogelijkheid in zich voor een zeer complexe, onderlinge, 'totale oorlog' - zoals die zich ook inderdaad op Bosnische grond (en ten dele op Kroatische) heeft gemanifesteerd. Meer informatie over de Territoriale Verdediging en haar problematische verhouding tot het reguliere federale leger vindt men in: Mladenovic 1970, Ramet 1985, Hofwiler 1992, Wiener 1986, Remington 1979, Ross Johnson 1973, Rusinow 1971.

¹⁰ Slangen komen veel voor in gezegden en spreekwoorden in deze regio. Ze drukken steeds onbetrouwbaarheid en onberekenbaarheid uit. De onderlinge verhoudingen in Hercegovina werden dikwijls tegenover mij aangegeven met het volgende gezegde: *Ne vjeruj zmiji ni kad bi imala sobje strane rep* ('Vertrouw een slang nooit, zelfs niet al zou hij twee staarten hebben').

uitspraak neer te leggen. Sinds 1981 krijgen de jonge zieners naar hun zeggen vrijwel dagelijks boodschappen en opdrachten van Maria, waarin 'vrede' centraal staat. Vrede, allereerst, tussen de dorpelingen onderling en met hun streekgenoten, want gewelddadige conflicten waren in recente tijd weer opmerkelijk toegenomen (Bax 1991). Voorts riep de Heilige Maagd op tot vrede onder de volken van Joegoslavië; en tenslotte ook tot vrede en verdraagzaamheid tussen alle volken van de wereld. Haar verering in Medjugorje, liet ze naar verluidt weten, zou tot de verwerkelijking van de vrede bijdragen.

De civiliserende werking die bijna tien jaar lang van dit bedevaartcentrum is uitgegaan laat zich als volgt kort samenvatten.¹¹ De massale toeloop van pelgrims - meer dan 17 miljoen - legde de bewoners van de plaats en de wijde omgeving gedragsstandaarden op waarin alleen plaats was voor vrede. Het aantal geregistreerde misdaden en vormen van eigenrichting daalde in diezelfde periode in de hele regio spectaculair.¹² Niet alleen de inwoners van Medjugorje maar ook de bewoners van de hele streek, evenals de regionale overheden, profiteerden van de economische *boom* die het religieuze toerisme teweegbracht.¹³

Barbarisering

Eclips van een pelgrimage-regime; oplopende spanningen

De explosieve groei van het religieuze toerisme was in veel opzichten heilzaam voor Medjugorje en de wijde omtrek. Voordien emigreerden veel mensen omdat de bodem schraal was en ze geen uitbreiding van de bestaansmogelijkheden zagen. Als Kroaten, met een *Ustasa*-achtergrond, waren hun kansen op werk in het na de Tweede Wereldoorlog snel uitbreidende overheidsapparaat en zijn economische vertakkingen vrijwel nihil. Bijna iedereen bouwde aan zijn huis om meer pelgrims beter te kunnen ontvangen. Bijna iedereen vergrootte aldus zijn kapitaal en ging tevens weer nieuwe leningen aan. Vrijwel iedereen had de wind mee; sommigen natuurlijk

¹¹ Elders ben ik, onder verschillende invalshoeken, uitvoerig op deze veranderingen ingegaan (cf. Bax 1987, 1990, 1991, 1992).

¹² Zie Bax 1991.

¹³ In 1990 melde *Zagreb Turist* dat 19% van de totale omzet in de toeristische sector van het land zijn oorsprong had in het devotiecentrum Medjugorje.

meer dan anderen. De leden van de Barbarici-clan hadden veruit het beste 'geboerd'; daar was iedereen het over eens. Voorheen was het een arme clan geweest, met weinig grond die bovendien schraal was omdat ze aan de voet van de Kruisberg lag. Veel Barbarici hadden daarom geregeld in het buitenland gewoond en gewerkt, voornamelijk in Duitsland, Amerika en Canada. Om die reden waren ze ook een beetje *stran* (anders, vreemd) geworden volgens de lokale bevolking.

Toen Medjugorje op weg was een bloeiend pelgrimage-centrum te worden, kwamen de Barbarici in grote aantallen naar hun dorp terug. En met het verdiende kapitaal verwierven ze zich spoedig een dominante positie in de religieuze toeristenindustrie. Ze bouwden de enige twee 'echte' hotels in het dorp; ze zetten een groot bungalow-complex voor pelgrims op in een naburige plaats, compleet met minikapel; ze bezaten het merendeel van de taxi-vergunningen; ze hadden de voet van de Kruisberg - heiligdom bij uitstek en bezocht door vrijwel iedereen - volgebouwd met eethuisjes, uitspanningen en souvenirswinkeltjes; ze monopoliseerden vrijwel de hele aanvoer van brood en alcoholica voor de plaats; ze beheerden de belangrijkste plaatselijke afdelingen van nationale reisorganisaties. Maar ook op veel grotere afstand was hun invloed merkbaar. Op de belangrijkste aanvoerpunten van pelgrims, de vliegvelden van Mostar, Split, Metkovic, Dubrovnik en Zagreb, hadden zij hun agenten die zorgden dat de touringcars - in eigen bezit - de gasten naar de verblijven van de Barbarici brachten. Al deze faciliteiten waren alleen mogelijk dankzij een uitgebreid netwerk van connecties in de bureaucratieën van de districts- en nationale overheden.

Natuurlijk leidde dit superondernemerschap tot jaloezie. Vooral de Jerkovići en de Sirvići, de oudste en meest gerespecteerde clans, voelden zich nogal eens vernederd door die 'steneneters', zoals ze de Barbarici noemden vanwege hun arme grond. Zijzelf beschikten over de beste grond, waarop ze druiven en tabak verbouwden. Hun producten waren al eeuwenlang vermaard - van Wenen tot Istanboel. Ze keken neer op de Barbarici omdat die zo afhankelijk waren van *biro cetnici*, zoals ze de (Servische) overheidsfunctionarissen noemden. Een goede Kroaat - en heel Medjugorje met de bijbehorende gehuchten bestond uit Kroaten - was onafhankelijk en regelde zijn zaken zelf. Dat was hun devies, zij het dat ook zij zich wel eens van smeergeld hadden moeten bedienen (cf. Bax 1991).

Zolang iedereen kon profiteren van een expansieve pelgrimage-economie bleef het bij kleine uitbarstingen van jaloezie. Maar toen het naderende oorlogsgeweld die levensader geleidelijk aan dicht

kneep werd dat anders. In de nazomer van 1990 begon het al. Als gevolg van terroristische activiteiten van Serven en Montenegrijnen werden de zuidelijke Kroatische kustgebieden onveilig en moeilijker bereikbaar; daardoor verminderde het aantal pelgrims. Die ontwikkeling zette zich versneld door na de onafhankelijkheidsverklaring van Kroatië in december van datzelfde jaar. En in het vroege voorjaar van 1991, toen Kroatië en het federale leger openlijk oorlog voerden, stonden de meeste pensions in Medjugorje al geruime tijd vrijwel leeg; alleen die van de Barbarici bleven nog redelijk bezet, dankzij smeergeld en goede connecties. De nijpende economische omstandigheden - vrijwel iedereen had zich zwaar in de schulden gestoken - maakten dat deze 'ongelijkheid' niet langer getolereerd werd. Voormannen van de andere clans begonnen onderhandelingen met de Barbarici om de dun geworden spoeling te verdelen. De onderhandelingen verliepen volgens zeggen heel stroef. Allerlei oud zeer kwam weer naar boven, en de Barbarici weigerden hun gunstige positie te delen met anderen. Volgens zeggen zijn de partijen niet bepaald vredelievend uiteengegaan - Medjugorjes 'kleine oorlog' was in aantocht.

Bezetting van de Kruisberg en laatste pelgrims

Op 15 augustus 1991, Maria ten hemelopneming, stonden twee groepen mensen tegenover elkaar bij de toegangsweg naar de Kruisberg. Een kleine driehonderd pelgrims, gasten van de Barbarici, werden in hun plan om de Kruisberg biddend op te gaan belemmerd door enkele tientallen gemaskerde mannen met wapens. De pelgrims werd gesommeerd om te keren, wat ze deden nadat er enige malen waarschuwend in de lucht was geschoten. Later op de dag hebben ze in het bijzijn van enkele Barbarici en een plaatselijke geestelijke hun poging herhaald. Maar dat was tevergeefs. Op advies van de geestelijken hebben de pelgrims hun pogingen gestaakt. Maar voor de Barbarici was daarmee de kous niet af. Zij voelden zich vernederd en in hun rechten aangetast, want de berg was vrij gebied waar iedereen mocht komen. Achter de maskers hebben ze enkele gezichten van plaatsgenoten herkend, die ze vervolgens hebben aangegeven bij de politie in de districtshoofdplaats Citluk. Enkele dagen later deed een eenheid van de politie uit die plaats een inval en lichtte enkele mannen van hun bed; ze behoorden tot de Jerkovic-clan.

Groot was de verontwaardiging en ook de minachting onder de Jerkovici. In Kroatische gemeenschappen in dit deel van Hercegovina wordt het als laf beschouwd wanneer men voor het oplossen van een

conflict de hulp inroept van de politie. Dat is een vreemd machtsapparaat dat bovendien wordt bemand door Serven, gezworen vijanden van de Kroaten (Soldo n.d.). Door dit gedrag toonden de Barbarici zich vrienden van de vijand: 'kleine Serven', zoals een informant zei.

Enkele dagen later werden twee politiemannen overvallen en afgetuigd in hun woning in Citluk aangetroffen.¹⁴ En in de week daarop werden in één nacht alle tweeëndertig taxi's van de Barbarici vernield. De politie uit Citluk, weer gewaarschuwd, kwam te laat om de daders in te rekenen; ongeveer veertig mannen van de clans van Jerkovic en Sivric waren uit het dorp verdwenen.

Bende- en burgerwachtvorming en etnische stigmatisering

De oorlog in Kroatië had zich intussen drastisch uitgebreid en de gevolgen daarvan deden zich steeds duidelijker voelen in Bosnië-Herzegovina. De Servische gemeenschappen in deze staat werden vanuit Servië bewapend om zich te kunnen verdedigen tegen 'de fascistische agressie van de *Ustasa*', zoals dat heette (Glenny 1992). De Kroatische bewoners van de staat voelden zich daardoor bedreigd en verschaften zich op grote schaal toegang tot de talrijke plaatselijke munitie- en wapendepôts van de Territoriale Verdediging die daarvoor spoedig ontmanteld raakte. In minder dan geen tijd was heel Bosnië-Herzegovina een reusachtige constellatie van bewapende nederzettingen geworden (Rathfelder 1992). Naast deze lokale burgerwachten ontwikkelden zich kleine, mobiele, gewapende eenheden van Serven en Kroaten, die nu eens zelfstandig en dan weer in groter verband rondzwierven, het platteland onveilig makend en de talrijke munitiedepôts van het leger overvallend. Die eenheden, dikwijls aangeduid met *rezervisti*, werden gevormd door: groepjes van het Kroatische front gedroste militairen; mannen die aan de afgekondigde mobilisatie waren ontsnapt; leden van geheime, para-militaire organisaties van zowel Kroaten (*Ustasi*) als Serven (*Cetnici*); op buit beluste plattelanders die hun baan in de ingestorte toeristenindustrie hadden verloren; en tenslotte, zoals in Medjugorje, personen die voor de politie op de vlucht waren (Hofwiler 1992). Tot deze uiterst dynamische en complexe figuratie van nu eens samenwerkende en dan weer elkaar bestrijdende aanvals- en verdedigingseenheden behoorden voorts de verschillende, langs etnische breuklijnen ontstane secties van het voormalige Joegoslavische leger. 'Legers' van Serven, van Kroaten, en van Moslims, die zich in weinig onderscheidden van

¹⁴ Mostarski list 28/8/92.

de eerder genoemde *rezervisti*, opereerden in de verschillende regio's van Bosnië-Herzegovina. Ieder trachtte een deel van de sleets geworden etnische lappendeken te beheersen. Kortom, in de nazomer van 1991 werd het leven in heel Bosnië-Herzegovina beheerst door een complex proces van bendeforming alsmede de verdediging daartegen (Gelhard 1992).

In Medjugorje waren de Barbarici beducht voor de snelle afbrokkeling van het wettige gezag. Deze mensen met hun in de regio afwijkende gedragingen, opvattingen en voorstellingen werden geregeld met de Servische aartsvijand geïdentificeerd en dreigden het slachtoffer te worden van een 'schoonmaakactie' (*rascistiti teren*). Daartegen konden zij zich in dit dominant Kroatische gebied moeilijk beschermen met behulp van een groep *rezervisti* van de 'eigen' zijde; zelfbescherming en hulp van de politie waren geboden.

In de loop van september 1991 namen enkele informanten uit het kamp van de tegenstander naar hun zeggen veranderingen waar in de buurtschap van de Barbarici, onder aan de Kruisberg. Elke dag kwam er een kleine patrouille van de politie uit Citluk. De agenten inspecteerden de straten en velden van de buurtschap en trokken zich daarna terug in de eetzaal van een van de pensions. De mannen van de clan werden zelden buiten gezien; het leek wel of die gemeenschap alleen nog uit vrouwen en kinderen bestond. Maar oplettende waarnemers zagen in het donker van de huizen en laat in de avond aan de rand van de Kruisberg, achter struiken en bomen, geregeld mannenfiguren met wapens. Te oordelen naar het aantal ging het niet alleen om Barbarici; nader speurwerk wees uit dat er ook enkele voor de bevolking aldaar onbekende personen bij waren. Later kwamen te weten - aan de hand van de nummerplaten van auto's - dat het om enkele aangetrouwde familieleden ging, afkomstig uit een als niet-Kroatisch bekend staand stadje aan de overkant van de rivier de Neretva.

In het aangrenzende woongebied van de Sivrici werden deze ontwikkelingen met grote waakzaamheid gevolgd. Het werd daar steeds duidelijker dat de Barbarici banden met de *Cetnici* onderhielden en dus tot het kamp van de vijand behoorden. De spanning bereikte een hoogtepunt toen een van hun jongens, naar men zegt bij werkzaamheden aan de schoorsteen op het dak, tot tweemaal werd beschoten uit de richting van de Barbarici. Door de schrik verloor hij zijn evenwicht, viel en brak zijn arm.

De volgende nacht klonken er explosies uit de richting van het kerkhof. De politie uit Citluk constateerde de morgen daarop dat alle

graven van de Barbarici waren opgeblazen. De betekenis van deze daad was iedereen direct duidelijk: de ontkenning van het bestaansrecht van de Barbarici in de gemeenschap en de vernietiging van hun historische identiteit. Dit oude gebruik was in het afgelopen jaar geregeld en op grote schaal toegepast door Serven en Kroaten in het aangrenzende, uiterst militante Krajina-gebied; het vormde steeds het begin van een 'grote schoonmaak' (Reissmüller 1992, Rathfelder 1992).

Na deze openlijke daad van agressie bleef het stil. Maar het was een dreigende stilte, en de Jerkovic en Sivric wachtten gespannen op een reactie uit het kamp van de opponent.

Vestingvorming, schoonmaakacties en verzet

Aangevuld met eerder uitgeweken mannen, die zich in het depôt van Capljina ruimschoots van wapens, munitie en explosieven hadden voorzien, bereidden de Sivric en Jerkovic zich voor op 'een afrekening' met de vijand. Ze maakten daarbij gebruik van de kennis opgedaan tijdens de militaire dienst en in de Territoriale Verdediging. Al tijdens hun acties bij Capljina had een deel van hen zich gegroepeerd tot een para-militaire eenheid die deel uitmaakte van de beruchte Kroatische HOS-militie.¹⁵ Stepan Jerkovic, voormalige officier, was hun leider, en de troep heette dan ook *Stepanovci* (mannen van Stepan). Stepan, meestal Stijpe genoemd, werd terzijde gestaan door zes subgroepsleiders (*casnici*), die elk een aantal manschappen (*vojnici*) onder zich hadden.

Allereerst barricadeerden ze de weg bij de bergpas die toegang geeft tot het plateau waarop Medjugorje ligt. Dag en nacht werd daar door enkele verdekt opgestelde mannen gepost. Hierdoor kon de vijand geen omvangrijke versterkingen meer ontvangen. Alleen via enkele bergpaden was beperkte aanvoer van hulp nog mogelijk, maar ook daar werd geregeld gepatrouilleerd.

Niet alleen naar buiten, ook naar binnen begon Medjugorje trekken van een vesting te vertonen. Alle ramen van de woningen van de beide clans werden geblinderd en de toegangspaden werden zoveel

¹⁵ De HOS (*Hrvatske Obrambene Snage*) is de para-militaire vleugel van de ultra-rechtse en buitengewoon militante en gewelddadige nationalistische Partij van het Recht (*Hrvatska Stranka Prava*) onder leiding van S. Paraga. Deze partij is qua doeleinden en werkwijze verwant aan de vroegere *Ustasa*-beweging, uit de Tweede Wereldoorlog. De mannen van Sivric en Jerkovic hadden al eerder in de jaren zeventig deel uitgemaakt van een bende die het hele Brotnjo-gebied omspande en regelmatig de (Servische) overheid onder vuur nam.

mogelijk aan het zicht onttrokken door lijnen met tabaksbladeren, takken, rietmatten, etcetera. Hierdoor kon men, vrijwel ongezien door de vijand, het erf van anderen bereiken en zich in groepen op de ommuurde binnenplaatsen verzamelen.

De Barbarici waren volledig verrast door deze bliksemsnelle vestingvorming. En toen zij zich ook wilden verschansen werden ze onthaald op geweervuur, dat overigens geen doel trof. Verschillende vrouwen en kinderen vluchtten naar de Kruisberg, waar ze werden bewaakt door verdekt opgestelde mannen van de clan. Alleen in de nacht, onder de bescherming van de duisternis, waagden ze zich soms naar hun woning om kleding, voedsel en drinken te halen. Maar dan was ook de vijand waakzaam, die hun thuiskomst met geweervuur beantwoordde.

In november 1991 begonnen de *Stepanovci* aan hun offensief. Dat was gericht op de vernietiging van de waterreservoirs bij de huizen van de Barbarici. In een aantal nachten wisten ze veertig van de bijna honderdzeventig reservoirs op te blazen of zodanig te beschadigen dat ze niet meer bruikbaar waren. Veertig gezinnen en hun vee werden hierdoor gedwongen zich geregeld in het openbaar te vertonen om op andere plaatsen water te halen. De *Stepanovci* wisten vanuit hun schuilplaatsen bijna dagelijks een of meer stuks vee op de open paden af te schieten.

In het kamp van de Barbarici groeide de angst met de dag. Men beseftte duidelijk dat hun superieure tegenstander met een 'schoonmaak' bezig was. Op een nacht, begin december, kwam het tot een treffen tussen enkele wachten en een groepje mannen van de Barbaric-clan. Na enige schermutselingen wisten de mannen uit te breken. Voor de *Stepanovci* was het duidelijk dat zij hulp en versterking zouden halen; alle toegangsroutes werden daarom met extra manschappen versterkt.

Tot op heden is het Stepans mannen duister gebleven hoe hun tegenstander er in is geslaagd ongezien zo'n veertig man (de sterkte van twee para-militaire eenheden) binnen te brengen. Spoedig werden ze met deze versterking - verwanten van de Barbarici uit een door Servische milities 'schoongemaakt' dorp - geconfronteerd. Het was een harde confrontatie. Onder afleidende beschietingen wisten de Barbarici twaalf waterreservoirs van de Sirvici te vernietigen. Een niet onbelangrijk segment van deze clan werd daardoor kwetsbaar en afhankelijk van anderen.

Tegen Kerstmis 1991 nam Medjugorjes kleine oorlog een naar men zegt onverhoopte maar ook haast onvermijdelijke wending. Mate

Jerkovic, een van de oudsten van de clan met die naam, was op de naamdag van zijn overleden vrouw naar haar graf gegaan om haar met gedroogde bloemen en vruchten van het veld te eren.¹⁶ Mate was slecht ter been en reed daarom op een muilezel. Bij het passeren van de vernielde graven van de Barbarici werd hij door een kogel in zijn bovenbeen geraakt. De kogel was bedoeld om de ezel te doden en niet om een mens te raken, aldus benadrukten de Barbarici later. maar met het vloeien van menselijk bloed werd de geest van de wraak gewekt. In de volgende maanden zou die zijn bloedige sporen in de regio trekken.

Wederzijdse vernietiging

Bloedwraak als vorm van eigenrichting is een oud instituut in dit deel van het voormalige Joegoslavië, dat voortbestaat tot op de dag van vandaag (Bax 1990, A. Djilas 1992, Vego 1981). Naast de overheid is het vooral de geestelijkheid geweest die door middel van verzoeningsrituelen deze vorm van geweld poogde te beteugelen. In de loop van 1991 was het wettige gezag in de regio evenwel verdwenen - het was openlijk 'partij' geworden in een complexe burgeroorlog - en de geestelijken van Medjugorje waren 'teruggeroepen' naar hun kloosters in Humac en Mostar. De betrokken partijen waren daarom geheel aan zichzelf overgelaten en overgeleverd aan de dynamiek van het vernietigingsproces dat ze samen vormden. Eenmaal in gang gezet, vertoonde dat proces een tendens tot escalatie, gedreven als het werd door het principe van vereffening.

Kort nadat het nieuwe jaar was begonnen bleek dat al zonneklaar. Mates oudste zoon, de wraaknemer, had een clan-oudste van de Barbarici in het bovenbeen geschoten. Maar toen Mate ziek werd en stierf aan zijn verwonding, moest naar de mening van de clangenoten de schuld verder vereffend worden: een broer van de getroffen clanoudste, Jure Barbaric, werd onderin zijn rug geschoten, waardoor hij blijvend verlamd raakte. De tegenpartij accepteerde dit niet en nam dubbele wraak: twee jonge mannen van Sivric werden onderin hun rug geschoten; met Driekoningen (6 januari) stierven zij.

Klaarblijkelijk had dit heftige verloop de betrokken partijen waakzaam gemaakt, want sindsdien vertoonden de mannen van beide partijen zich nauwelijks nog overdag buiten.

De *Stepanovci* hielden samen met een kleine tweehonderd andere mannen - voornamelijk van de Jerkovic en Sivric clans, het gebied

¹⁶ Meer informatie over dit gebruik vindt men in Bax 1990.

afgesloten. De Barbarici en hun verwanten van elders, samen ruim honderd man sterk, raakten daardoor in een benarde positie. Hun munitie en voedsel raakten op, maar massaal uitbreken zou waarschijnlijk tot een ware slachting onder hun mensen leiden. Langer wachten, evenwel, zou hen op den duur tot overgave dwingen, waarna ze definitief het veld zouden moeten ruimen.

Enkele weken gebeurde er vrijwel niets bijzonders; de spanning steeg, en iedereen scheen te wachten op een gewelddadige ontlading. Deze kwam uit een onverwachte hoek. Eind januari 1992, laat in de middag, vlogen enkele militaire vliegtuigen van de basis in Mostar laag over Medjugorje. Naar later bekend werd, waren ze op zoek naar een grote groep gedroste Montenegrijnse soldaten die plunderend huiswaarts trok (Mostarski list, 25 januari 1992). Boven Medjugorje, wat militair als vijandig gebied werd beschouwd aangezien het in de invloedssfeer van het Kroatische segment van het voormalige Bosnische leger lag, begonnen ze de kerktoeren te beschieten. Deze werd niet geraakt, maar een aantal huizen van de Sivrici wel. Het incident leidde de aandacht van de dominante clans af en daar maakten de Barbarici gebruik van. Onopgemerkt wist een ploeg mannen, samen met een aantal vrouwen en kinderen, de pas te bereiken. Maar daar stuitten ze op wachters. Er volgde een fel gevecht, waarbij de onbeschermde Barbarici in het nadeel verkeerden. Verschillende van hun mannen en enkele vrouwen en kinderen werden gedood, de rest wist te ontsnappen. Ook enige wachters lieten het leven. De volgende dagen werden door de partijen besteed aan het bergen van de lichamen van hun verwanten.

Weer werd het rustig in Medjugorje; zo rustig dat een groepje pelgrims zich, niets vermoedend, gedurende een aantal dagen vrij kon bewegen in het Mariale vredesoord.¹⁷ Geregeld zagen zij groepjes

¹⁷ Bij navraag in Duitsland bleken de partijen het niet met elkaar eens: de ene groep beweerde dat de betreffende rust het gevolg was van de komst van een groep pelgrims, de andere partij betoogde dat een groep pelgrims gebruik heeft gemaakt van de betreffende rust die er toen in Medjugorje heerste. Verder onderzoek leerde dat een groep fanatieke pelgrims, afkomstig uit Canada en onder leiding van twee eigen priesters, ruim tien dagen, tot eind februari, in Medjugorje is geweest. Op mijn telefonische vragen deelde een priester mij mede dat ze niets van oorlog in Medjugorje hadden gemerkt. Dat er geen priesters in de plaats waren, en dat hun door geüniformeerde mannen de toegang tot de Kruisberg werd ontzegd, vond men begrijpelijk, 'omdat het oorlog was'. Deze informatie zegt misschien iets over verschillen in perceptie tussen inwoners en pelgrims; moeilijker lijkt het, evenwel, om hieruit een conclusie te trekken over het verband tussen vrede of rust en de komst van pelgrims. Niettemin blijft de samenhang intrigeren - ook onder (vroegere) inwoners van Medjugorje.

bepakte inwoners, vooral vrouwen en kinderen, het dorp verlaten. Op hun vragen antwoordden die dat ze vluchtten 'voor de oorlog'. De beweging in omgekeerde richting - van gewapende mannen die in de nacht de plaats binnen kwamen en zich verspreidden over de huizen - zagen de pelgrims niet. Het waren verwanten van de strijdende clans, afkomstig uit 'bevrijd gebied': mannen die niet meer nodig waren omdat hun dorp 'schoon' was en die gezworen hadden al hun gedode verwanten te wreken.¹⁸

Ontknoping

Tot omstreeks eind maart duurde de exodus. Steeds meer vrouwen en kinderen trokken weg en steeds meer werd Medjugorje een bolwerk van gewapende mannen.¹⁹ Een klein incident had grote gevolgen. Op een binnenplaats in het kamp van de Barbarici demonstreerden enkele aangeschoten mannen hun schutterskunst aan elkaar door met hun kleine Scorpio-geweren blikken en flessen van de muur af te schieten. Overmoedig probeerde een ander het met een granaatwerper. Het projectiel ging over de muur en sloeg verderop een bres in de stalmuur van Ante Sivric. Direct werd het vuur beantwoord door de tegenpartij die met mortieren twee woningen in brand zette; de inwoners, oude mensen, kwamen daarbij om.

Bijna dagelijks brachten de partijen schade toe aan elkaars bezittingen; vooral het vee, de voorraadschuren en waterreservoirs moesten het ontgelden. Maar het sterk gegroeide aantal wraaknemers binnen Medjugorjes poorten gaf aan 'de oorlog' nog een andere wending: in de vorm van de persoonlijke afrekening, in het donker van de nacht of de vroege ochtend, met het mes en het koord. Volgens schattingen lieten zo'n tachtig mensen (van wie bijna zestig inwoners) hierdoor het leven; hun verminkte lichamen, meestal opgehangen aan een boom of balk, vormden evenzovele boodschappen als gruwelijke getuigenissen.²⁰

¹⁸ Het betrof hier voornamelijk mannen uit Kroatische dorpen die 'gezuiverd' waren van Serven. Er waren ook enkele verwanten bij uit Oost-Slavonië, nazaten van eertijds uit deze regio geëmigreerde *Ustasa*-leden. De wraakzuchtige mentaliteit van deze emigranten in hun strijd met eveneens uit Hercegovina afkomstige Serven in Oost-Slavonië is op onthutsende wijze beschreven door Glenny (1992).

¹⁹ Het is voornamelijk in deze tijd geweest dat de exodus naar Duitsland plaatsvond.

²⁰ De verminkingen volgen een vast patroon, waarbij steeds meer lichaamsdelen worden weggenomen. De symbolische dynamiek hiervan vormt ongetwijfeld een

Het gecompliceerde vergeldingsproces duurde tot eind mei. Toen kwam - even plotseling als het begin - de ontknoping. Die had te maken met militaire ontwikkelingen in het bredere verband van Bosnië-Herzegovina. Geflankeerd door ongeregelde milities had een eenheid van het Kroatische leger zich vanuit het veroverde Capljina opgemaakt om slag te leveren bij Listica. Daar werd een Servische militaire eenheid, die een doorgang naar het Westen wilde forceren, tegengehouden door gewapende groepen *Ustasi* uit de regio. De Kroatische troepen hielden halt nabij Medjugorje om te overnachten. Toen patrouilles er lucht van kregen wat zich daar afspeelde, haakten enkele HOS-eenheden, afkomstig uit Capljina, af om hun 'Kroatische vrienden' te ontzetten. Het werd een korte verrassingsaanval die, naar informanten later vertelden, resulteerde in een volledige 'schoonmaak' van de Barbarici-buurtschap. Een kleine honderd mensen, voornamelijk mannen, werden gevangengenomen en afgevoerd - men zegt naar een ravijn in de buurt, waar ze werden neergeschoten.²¹

Eind juni 1992 kon ik constateren dat Medjugorje weer bereikbaar was voor pelgrims. Van de kust tot zo'n dertig kilometer voorbij het bedevaartsoord was het terrein 'gezuiverd' van de 'Servische agressor'; het gebied genoot 'de bescherming van het Kroatische leger en zijn bondgenoten', aldus berichten pamfletten bij de douane. In het devotiecentrum was het weer een drukte van belang. Enkele honderden bedevaartgangers, afkomstig uit Italië, Canada en de USA, werden verzorgd door dorpelingen die zich geregeld verontschuldigen voor het ongemak en de ravage die 'de oorlog' had achtergelaten. De pelgrims toonden begrip; ze waren blij dat 'deze mensen weer in vrijheid konden leven en dat de Boodschap van de Vrede had gewonnen'. Op veel plaatsen werd weer gebouwd en gerepareerd; maar dat leek niets bijzonders, want werkzaamheden aan de huizen vormden al jaren een vertrouwd beeld. Van de Kruisberg klonk gezang: groepjes pelgrims baden er de staties. Ook aan de woningen in de Barbarici-buurtschap werd druk gewerkt - door Jerkovici en Sivrici alsmede hun verwanten van elders. Op het kerkhof van Medjugorje, verscholen achter struiken en bomen, lag een deel van de grond braak. Een jaar geleden nog was dit gewijde

informatief terrein voor nader onderzoek.

²¹ Volgens mededelingen is dit hetzelfde ravijn waar tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog een soortgelijk gruwelijk massagraf werd gevormd. Het is een van de vele historische plaatsen waar de haat voor aangedaan leed blijft gloeien (cf. Bax 1991).

aarde, laatste rustplaats van een clan die deel uitmaakte van dat woongebied. Niets wees er meer op hun bestaan. Maar in den vreemde, weet men in Medjugorje, gloeit een haat die zich eens weer zal ontladen.

Besluit

Een weinig duurzaam geweldsmonopolie van de staat alsmede een beperkte pacificatie van het staatsterritoir en een lange traditie van eigenrichting vormen weliswaar belangrijke voorwaarden voor het ontstaan van het barbariseringsproces in Medjugorje maar bieden weinig verklarend perspectief op de dynamiek en het verloop van dat proces zelf. Elias is van mening dat wat hij noemt 'geweldscycli' hun dynamiek ontleen aan 'double-bind processes which trap (the constituent) groups in a position of mutual fear and distrust, each group assuming as a matter of course that its members might be harmed or even killed by another group if the latter had the opportunity and the means to do it'. En vervolgens noteert hij dat zo'n figuratie gewoonlijk wordt gekenmerkt door een 'strong self-escalating impetus' (Elias, in Elias & Dunning 1986, 26). Elias' typering lijkt niet erg toepasbaar op het verloop of de ontwikkelingsstructuur van het geweldsproces in Medjugorje. Meer perspectief lijkt het door Goudsblom (weliswaar in een ander verband) geformuleerde principe van 'paired increases in control and dependency' te bieden (Goudsblom 1989, 21 e.v.). Dat kan als volgt worden omschreven: betrokken partijen streven ernaar elkaar te beheersen maar worden daardoor onbedoeld meer afhankelijk van elkaar. Zowel de Sivrici als de Barbarici poogden hun positie te versterken en trachtten daartoe steun van buiten aan te werven. Als gevolg hiervan werd de geweldsfiguratie die ze met elkaar vormden groter, werden de geweldsinterdependencies langer, en nam het escalatiepotentieel toe. Niettemin waren de feitelijke escalaties van korte duur; ze hadden meer weg van (externe) incidenten die spoedig weer werden afgedekt (vgl. ook Collins 1990). Het verloop van het beschreven proces heeft iets paradoxaals: steeds meer gedragsuitingen werden steeds 'barbaarser' (wreder), maar tegelijkertijd was er sprake van een afnemende 'spontaneïteit' en een relatief groeiende 'beheersing' of 'regulering' van het onderlinge gedrag. Ook dit lijkt in overeenstemming met het eerder vermelde principe van 'paired increases in control and dependency'. Steeds meer mensen legden elkaar (en zichzelf) een steeds grotere dwang tot wrede wraakvormen op, maar de dreiging die daarvan

uiting had ook een afschrikkingseffect en werkte tevens remmend op een spontane tenuitvoerlegging - een opmerkelijke overeenkomst met de Koude Oorlog, een thema waar Elias (1987) zich uitvoerig, maar volgens Benthem van den Bergh (1989) eenzijdig, over heeft uitgelaten.

Er dringt zich nu een op het eerste gezicht misschien absurde vraag op: kan men het beschreven proces wel aanmerken als barbarisering? Volgt men het dagelijkse spraakgebruik, dan is het antwoord zeker bevestigd. Maar in termen van Elias' civilisatietheorie - waarin toenemende beheersing en regulering van gedrag belangrijke kenmerken van 'civilisering' zijn - lijkt het veel moeilijker een eenvoudig antwoord op die vraag te geven. Het probleem van een zekere ambiguïteit van die theorie is eerder door andere auteurs gesignaleerd (o.m. Dunning 1988, Mennell 1989, Goudsblom 1989, Spier 1993), maar de gesuggereerde amenderingen illustreren vooral de complexiteit van het wetenschappelijke vraagstuk. Civilisering en barbarisering lijken dusdanig nauw verbonden of verweven aspecten van processen dat het moeilijk is aan te geven waar het ene begint en het andere ophoudt. Om die nauwe verwevenheid op adequate manier te beschrijven en te verklaren is een theorie geboden waarin die nauwe verwevenheid centraal staat.

Literatuur

- Alexander, S., *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Anderson, B., *Long-distance nationalism*. Amsterdam: Casa Publications, 1992.
- Anonymus, *Hercegovina u NOB-u (II)*. Sarajevo: Berdon, 1986.
- Banac, I., *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: State Press, 1984.
- Bax, M., Maria-verschijningen in Medjugorje. Rivaliserende religieuze regimes en staatsontwikkeling in Joegoslavië, *Sociologisch Tijdschrift*, 14 (1987) 2, 195-223.
- Bax, M., The Seers of Medjugorje; professionalization and management problems in a Yugoslav pilgrimage centre, *Ethnologia Europaea*, 21 (1990) 2, 82-98.
- Bax, M., De heiligen van Gomila. Geloof en geweld in een Joegoslavische boerensamenleving, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17 (1991) 4, 111-138.
- Bax, M., Hoe de berg heilig werd. De politiek van sacralisering van een Joegoslavische gemeenschap, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18 (1992) 4, 3-23.
- Benthem van den Bergh, G. van, *The Taming of the Great Powers*. Oxford: Blackwell, 1989.

- Boehm, C., *Bloodrevenge. The Anthropology of Feuding in Montenegro and other Tribal Societies*. Kansas: University of Kansas Press, 1985.
- Cole, J., Ethnicity and the Rise of Nationalism. In: S. Beck & J.W. Cole (Eds.), *Ethnicity and Nationalism in southeastern Europe*. Amsterdam: Euromed Papers 14, 1981, 105-135.
- Collins, R., Violent Conflict and Social Organization. Some Theoretical Implications of the Sociology of War, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16 (1990) 4, 63-88.
- Copic, B., *Prolom*. Rijeka: Adria Press, 1963.
- Craig, M., *Spark from Heaven. The Mystery of the Madonna of Medjugorje*. London: Hodder & Stoughton, 1988.
- Đedijer, V., *Dvevnik, III*. Beograd i Sarajevo: Bana, 1974.
- Đedijer, V. et al., *History of Yugoslavia*. New York: McGraw-Hill, 1975.
- Djilas, A., The Foundations of Croatian Identity, *South Slav Journal*, 8 (1985), 27-30.
- Djilas, A., *The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.
- Djilas, M., *Wartime*. New York: Harcourt, Brace, Javanovich, 1977.
- Djilas, M., *Druzenje s Titom*. Beograd: CSA, 1980.
- Djilas, M., *Rise and Fall*. New York: Harcourt, Brace, Javanovich, 1983.
- Dunning, E.G., P. Murphy and J. Williams (Eds.), *The Roots of Football Hooliganism: An Historical and Sociological Study*. London: Routledge & Kegan Paul, 1988.
- Elias, N., *Involvement and Detachment*. Oxford: Blackwell, 1987.
- Elias, N., *Sutdien über die Deutschen*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1989.
- Elias, N. & E. Dunning, *Quest for excitement: sport and leisure in the civilizing process*. Oxford: Blackwell, 1986.
- Gelhard, S., *Ab heute ist Krieg. Der blutige Konflikt im ehemaligen Jugoslawien*. Frankfurt a.M.: Fischer, 1992.
- Glenny, M., *The Fall of Yugoslavia*. London: Penguin Books, 1992.
- Goudsblom, J., Human history and long-term social process: towards a synthesis of chronology and 'phaseology'. In: Goudsblom, J., E.L. Jones & S. Mennell, *Human history and social process*. Exeter: University of Exeter Press, 1989, 11-27.
- Goudsblom, J., The Formation of Military-agrarian Regimes. In: idem, zie boven, 79-93.
- Haas, J. (ed.), *The Anthropology of War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hofwiler, R., Armeen, Milizen, Marodeure. Die Kämpfenden Parteien und ihre Hintermänner - ein Übersicht. In: Rathfelder, E. (Hg.), *Krieg auf dem Balkan*. Reinbek: Rowohlt, 1992, 78-90.
- Jelavich, B., *History of the Balkans*, 2 vols.. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Jelic, I., *Hrvatska u ratu i revolucija 1941-1945*. Zagreb: Ciril, 1978.
- Jelic-Butic, F., *Hrvatska seljacka stranka, 1941-1945*. Zagreb: Ciril, 1983.
- Jelic-Butic, F., *Cetnici u Hrvatskoj*. Zagreb: Ciril, 1986.
- Koljevic, S., *The epic in the Making*. Oxford: Clarendon Press, 1980.
- Krizman, B., *Pavelic izmedju Hitlera i Musolinija*. Zagreb: Ciril, 1980.

- Krizman, B., *Ustase i treći Reich, II*. Zagreb: Ciral, 1983.
- Macek, V., *In the Struggle for Freedom*. Pittsburgh: Pennsylvania State University Press, 1957.
- Mennell, S., Short-term Interests and Long-term Processes: the Case of Civilisation and Decivilisation. In: Goudsblom, Jones & Mennell, zie boven, 93-128.
- Mennell, S., *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image*. Oxford: Blackwell, 1989.
- Mladenovic, O. (ed.), *The Yugoslav concept of general people's defense*. Beograd: Medj. Politika, 1970.
- Parin, P., *Es ist Krieg und wir gehen hin*. Berlin: Rowohlt, 1991.
- Ramet, P., Yugoslavia and the Threat of Internal and External Discontents, *Orbis*, 28 (1984) 1, 109-120.
- Ramet, P. (ed.), *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder: Westview Press, 1985.
- Rathfelder, E. (ed.), *Krieg auf dem Balkan*. Reinbek: Rowohlt, 1992.
- Reissmüller, J.G., *Der Krieg vor unserer Haustür*. Stuttgart: DVA, 1992.
- Remington, R.A., Balkanization of the Military: Party, Army, and People's Militias in Southern Europe. In: K.E. Naylor (ed.), *Politics and Modernization in Southeastern Europe*. Boulder: Westview Press, 1979, 21-41.
- Ross Johnson, A., Yugoslav Total National Defense, *Survival*, 15 (1973) 3/4, 54-58.
- Rusinow, D., The Yugoslav Concept of all National Defense, *American Universities Field Staff Reports*, Southeast Europe Series, no. 19 (Kansas).
- Rusinow, D., *The Yugoslav experiment 1948-1974*. London: M.S.P.C., 1982.
- Seers, D. et al. (eds.), *Underdeveloped Europe*. Sussex: Harvester Press, 1979.
- Simic, A., Obstacles to the Development of a Yugoslav National Consciousness: Ethnic Identity and Folk Culture in the Balkans, *Journal of Mediterranean Studies*, 1 (1991) 1, 18-37.
- Soldo, J., *Čitluk i Brotnjo: Istorija*. Zagreb: Privredni Vjesnik, 1964.
- Soldo, J., *Mali rat u Brotnju* (manuscript), n.d.
- Spier, F., *Civilization Theory and Environmental Problems*. Lecture held at Conference on 'Social Functions of Nature', Chantilly, France, 8-12 March 1993.
- Starcevic, A., *Misli i pogledi*. Zagreb: Ciral, 1941.
- Swaan, A. de, De staat van wandaad. Over de vervagende grenzen tussen oorlogvoering en misdaadbestrijding. In: Idem, *Twee stukken*. Amsterdam: Het Spinhuis, 1992, 1-14.
- Tomasevich, J., *The Chetniks*. Stanford: Stanford University Press, 1975.
- Vego, M., *Historija Brotnja*. Čitluk: Svjetlost, 1981.
- Wiener, F., *Die Armeen der neutralen und blockfreien Staaten Europas*. Wien: Carl Ueberreuter, 1986, Truppendienst-Taschenbuch Band 10.
- Wilterdink, N., Inleiding. In: H. Franke, N. Wilterdink, C. Brinkgreve (eds.), *Alledaags en ongewoon geweld*. (Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, 18 (1991) 3), 7-13.